

การศึกษาประเพณีการทำขวัญข้าว: การปรับตัวในบริบทเกษตรกรรมสมัยใหม่ A STUDY OF THE RICE BLESSING CEREMONY: ADAPTATION IN THE CONTEXT OF MODERN AGRICULTURE

ประดิษฐ์ คำมุงคุณ

Pradit Kammungkun

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

Mahamakut Buddhist University Lanna Campus

Corresponding Author E-mail: praditkpk@gmail.com

Received January 23, 2024

Revised February 26, 2024

Accepted March 29, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาประเพณีการทำขวัญข้าวในฐานะประเพณีที่สำคัญของสังคมไทยในอดีต โดยวิเคราะห์ถึงการปรับตัวของประเพณีดังกล่าวในบริบทของการทำเกษตรกรรมสมัยใหม่ ผ่านการศึกษาเอกสารทางประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา ประกอบกับการลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อสัมภาษณ์และสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม ผลการศึกษาพบว่า หลายชุมชนยังคงสืบทอดประเพณีการทำขวัญข้าวอยู่แม้ในยุคที่การทำนาด้วยแรงงานคนได้ลดลง แต่เดิมประเพณีดังกล่าวทำเพื่อสร้างขวัญกำลังใจให้ชาวนาและเพื่อผลผลิตทางการเกษตร แต่ปัจจุบันมีเป้าหมายเพิ่มเติมเพื่อสืบทอดประเพณี ส่งเสริมการท่องเที่ยว และการรักษาวัฒนธรรมชุมชน การทำขวัญข้าวจึงยังคงดำรงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง แต่มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและหน้าที่ให้เหมาะสมกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไป

คำสำคัญ: ทำขวัญข้าว, การปรับตัว, เกษตรกรรมสมัยใหม่, ประเพณี, วัฒนธรรม

Abstract

This article aims to study the rice blessing ceremony as an important tradition in Thai society in the past by analyzing the adaptation of the tradition in the context of modern agriculture. The study was conducted through historical and anthropological documents, along with field research to conduct interviews and participant observation. The results showed that many communities continue the rice blessing ceremony even in the era of decreased rice farming by human labor. Originally, this tradition was performed to boost the morale of farmers and for agricultural productivity. However, today there are additional goals to preserve traditions, promote tourism, and maintain community culture. The rice blessing ceremony, therefore, still exists amid changes, but there have been modifications in its form and function to suit the changing social and economic contexts.

Keywords: Rice Blessing Ceremony, Adaptation, Modern Agriculture, Tradition, Culture

บทนำ

ประเพณีการทำขวัญข้าวเป็นหนึ่งในพิธีกรรมดั้งเดิมที่สำคัญของสังคมไทย โดยเฉพาะในชุมชนชาวนา ประเพณีดังกล่าวมีความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมการทำนาของคนไทยมาอย่างยาวนาน มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสริมสร้างกำลังใจ ความเชื่อมั่นให้แก่ชาวนา และเป็นการอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ลดบันดาลพืชผลอุดมสมบูรณ์ (มณีมัย ทองอยู่, 2520) อย่างไรก็ตาม ในยุคปัจจุบันที่การทำเกษตรกรรมเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตอย่างมาก ทั้งการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในกระบวนการผลิต การพึ่งพาแรงงานเครื่องจักรมากกว่าแรงงานคน รวมถึงการตลาดที่เน้นผลิตเพื่อส่งขายมากกว่าบริโภคในครัวเรือน (ทรงเดช ชัยชนะ, 2558) สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้บางคนตั้งคำถามถึงที่ทางและความจำเป็นของประเพณีการทำขวัญข้าวในยุคสมัยใหม่

บทความวิชาการฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการปรับตัวของประเพณีการทำขวัญข้าวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของบริบทการทำเกษตรกรรม โดยผู้เขียนประสงค์จะวิเคราะห์ถึงความเปลี่ยนแปลงของประเพณีดังกล่าว ทั้งในแง่รูปแบบ เนื้อหา หน้าที่ รวมไปถึงจุดมุ่งหมายที่อาจเปลี่ยนไปจากอดีต ตลอดจนความหมายของประเพณีการทำขวัญข้าวในสายตาของผู้คนในปัจจุบัน ผ่านมุมมองที่หลากหลาย การศึกษาเรื่องนี้จะช่วยขยายความเข้าใจต่อการดำรงอยู่และบทบาทของประเพณีดั้งเดิมในยุคที่สังคมและเศรษฐกิจเปลี่ยนผ่าน สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับระบบเกษตรกรรม อีกทั้งยังจะเป็นแนวทางในการวางแผนส่งเสริม ปรับใช้ประเพณีการทำขวัญข้าวให้สอดคล้องกับบริบทสังคมไทยร่วมสมัยต่อไป

ผู้เขียนเริ่มต้นด้วยการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับพิธีกรรมทำขวัญข้าวในสังคมไทย ประวัติความเป็นมา ความเชื่อ และองค์ประกอบสำคัญ จากนั้นจึงนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าเพื่อสะท้อนการปรับตัวของประเพณีดังกล่าว ก่อนจะอภิปรายเชิงวิเคราะห์ถึงปัจจัยและความสำคัญ รวมทั้งทิศทางของการทำขวัญข้าวในอนาคต ทั้งนี้ผู้เขียนหวังว่าบทความฉบับนี้จะช่วยสร้างความเข้าใจใหม่ต่อประเพณีที่ยังคงผูกพันกับรากเหง้าของคนไทย แต่ในขณะเดียวกันก็มีพลวัตตอบรับกับกระแสการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

ประวัติความเป็นมาและความเชื่อเกี่ยวกับการทำขวัญข้าว

ประเพณีการทำขวัญข้าวมีความเก่าแก่และปรากฏมาอย่างยาวนานในสังคมไทย โดยเฉพาะในชุมชนที่ทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก คำว่า “ทำขวัญข้าว” มีนัยถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวพันกับความเชื่อและความศรัทธาในสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่ออ้อนวอนให้ธรรมชาติและสิ่งที่มีมนุษย์นับถือให้ความอุดมสมบูรณ์แก่ข้าว ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างคนกับธรรมชาติ (กิตติศักดิ์ ธีรเวชเจริญชัย, 2561)

ความเชื่อที่เป็นแกนหลักของการทำขวัญข้าว คือ ความเชื่อเรื่อง ขวัญในข้าว หรือข้าวมีวิญญาณ ชาวนาไทยในสมัยก่อนมีความเชื่อว่าข้าวมีขวัญกำกับอยู่ ต้องมีพิธีกรรมบำรุงขวัญเพื่อให้ข้าวเจริญงอกงามและให้ผลผลิตที่ดี หากไม่ทำขวัญ จะทำให้ข้าวเสียขวัญ เหี่ยวเฉา ให้ผลผลิตน้อย (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2530) ตำนานเรื่องพระแม่โพสพยังแสดงถึงความศรัทธาว่า พระแม่โพสพเป็นเทพเจ้าแห่งข้าวที่คอยดูแลปกป้องรักษาต้นข้าวให้เจริญ ซึ่งชาวนาก็พึ่งพาอาศัยพระแม่โพสพในพิธีกรรมด้วยเช่นกัน (อุดม หนูทอง, 2539)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ประเพณีการทำขวัญข้าวมีมาตั้งแต่อดีต ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา มีการบันทึกถึงพิธีพืชมงคลหรือพิธีแรกนาขวัญ ซึ่งกระทำโดยพระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นขวัญกำลังใจให้ราษฎรทำนา แสดงให้เห็นว่าการทำนาและพืชพันธุ์ธัญญาหารมีความสำคัญยิ่ง ดังคำกล่าวที่ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2560) นอกจากพระราชพิธีแล้ว ประเพณีการทำขวัญข้าวยังแพร่หลายลงมาถึงสามัญชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ดังที่พบพิธีกรรมการทำขวัญข้าวตามฮีต 12 คอง 14 ในภาคอีสาน (พัชรินทร์ ลาภานันท์, 2554) เช่นเดียวกับภาคกลางและภาคเหนือที่ก็มีพิธีทำขวัญข้าวกันทุกแห่งหน

อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ โดยเฉพาะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยอย่างมาก โครงสร้างของระบบเกษตรเปลี่ยนผ่านจากการผลิตแบบยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขาย กระบวนการผลิตใช้เทคโนโลยีมากขึ้น การทำนาจากแรงงานคนค่อย ๆ ถูกเปลี่ยนด้วยแรงงานเครื่องจักร (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2535) จำนวนเกษตรกรก็ลดลงอย่างมาก จาก 80% ในปี พ.ศ.2500 เหลือเพียง 30% ในปัจจุบัน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2563) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้นำมาซึ่งข้อจำกัด 2 รูปแบบและองค์ประกอบของพิธีกรรมทำขวัญข้าว

แม้ว่าประเพณีการทำขวัญข้าวจะมีความแตกต่างหลากหลายตามแต่ละท้องถิ่น แต่ก็มีโครงสร้างพื้นฐานที่คล้ายคลึงกัน คือ มีการนำข้าวมาประกอบพิธีกับดำเนินพิธีโดยพราหมณ์หรือผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชน มีการกล่าวคำอวยพร บูชาเทพเจ้า และผูกแขนเพื่อเรียกขวัญข้าว

ส่วนประกอบสำคัญของการทำขวัญข้าว ได้แก่ เครื่องบวงสรวง เครื่องบายศรีปากชาม หรือขัน 5 มีข้าวตอก ดอกไม้ ธูป เทียน เงินทอง และสิ่งของมงคลอื่น ๆ เป็นต้น รวมไปถึงต้นกล้าข้าวที่นำมาจากทุ่งนา และเชือกฝ้ายหรือด้ายสายสิญจน์สำหรับผูกขวัญ (สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2555)

ลำดับขั้นตอนการทำขวัญข้าว เริ่มจากการเลือกวันดี เตรียมเครื่องบวงสรวง จากนั้นนำข้าวมาสุ่มไฟ โดยเน้นการเก็บข้าว 9 รวง เพื่อบูชาเทพ 9 องค์ตามความเชื่อ พอรวงข้าวสุกก็ห่อด้วยใบตอง จัดใส่บายศรีพร้อมเครื่องบวงสรวงอื่น ๆ จากนั้นจึงเชิญพราหมณ์หรือปุจจารย์มาประกอบพิธี มีการกล่าวบูชาพระรัตนตรัย นมัสการพระแม่โพสพ และเชิญขวัญข้าว ผู้ประกอบพิธีจะผูกแขนให้กับข้าว เป็นการเรียกขวัญให้ข้าวฟื้นคืนกลับมา ท้ายพิธีมีการรับประทานข้าวใหม่ร่วมกัน

นอกจากนี้ยังมีคติความเชื่อที่สืบทอดกันมาว่า การทำขวัญข้าวแต่ละครั้งควรใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง และต้องรักษาความบริสุทธิ์ของพิธี เวลาไปเก็บข้าวจากทุ่งนา ต้องไปตอนเช้ามีด และห้ามพูดคุยกับใครระหว่างทาง เพราะเชื่อกันว่า จะทำให้ขวัญข้าวหนีไป พอนำข้าวมาถึงบ้าน ต้องใช้สิ่งของที่เป็นมงคลรองข้าวไว้ เช่น ผ้าขาว และผ้าแดง สีขาวแทนความบริสุทธิ์ ส่วนแดงแทนความอุดมสมบูรณ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538)

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคมในยุคปัจจุบัน รูปแบบและองค์ประกอบของพิธีกรรมก็มีการปรับเปลี่ยนไปจากเดิม บางแห่งอาจมีการลดรูปแบบของพิธีกรรมให้กระชับขึ้น พิธีกรรมบางอย่างถูกปรับให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในปัจจุบัน เช่น การใช้พันธุ์ข้าวปลูกใหม่แทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง หรือการปรับเปลี่ยนบทสวดให้เข้าใจง่ายขึ้น เป็นต้น เพื่อให้ประเพณีการทำขวัญข้าวยังคงสืบทอดต่อไปได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของประเพณีการทำขวัญข้าวในปัจจุบัน

จากอดีตจนถึงปัจจุบัน วิธีการทำนาของสังคมไทยได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่หลายต่อหลายครั้ง ในอดีต การทำนาเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก มีการพึ่งพาแรงงานจากสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติ มีการใช้ควายไถนา และใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน แต่ภายหลังการปฏิวัติเขียว ในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ระบบการผลิตข้าวได้เปลี่ยนไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์มากขึ้น มีการใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และพันธุ์ข้าวลูกผสม การใช้เครื่องจักรกลการเกษตร เช่น รถไถนา รถเกี่ยวนา เข้ามาแทนที่แรงงานคนและสัตว์ รวมไปถึงการเปลี่ยนจากระบบนาปีมาเป็นนาปรัง ทำให้สามารถเพาะปลูกข้าวได้มากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี (สายชล สัตยานุรักษ์, 2562)

การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้ส่งผลต่อรูปแบบและเนื้อหาของประเพณีการทำขวัญข้าวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ งานศึกษาของ สุภาพร คงศิริรัตน์ (2563) ได้สำรวจการเปลี่ยนแปลงของประเพณีการทำขวัญข้าวในชุมชนเกษตรกรรมภาคกลาง พบว่ามีการปรับเปลี่ยนหลายประการเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทสังคมในปัจจุบัน เช่น

การใช้รถไถนาแทนควายในขบวนแห่ การบูชาเครื่องมือการเกษตรสมัยใหม่ควบคู่ไปกับเครื่องมือดั้งเดิม การจัดสถานที่ประกอบพิธีให้กะทัดรัดขึ้นเพื่อประหยัดเวลา การแต่งกายของผู้เข้าร่วมพิธีที่เรียบง่ายและทันสมัยมากขึ้น การปรับข้อความบทสวดและคำอวยพรให้กระชับและเข้าใจง่าย เป็นต้น สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความพยายามของชุมชนในการปรับเปลี่ยนรูปแบบของพิธีกรรมให้คงอยู่ได้ท่ามกลางสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง

อย่างไรก็ตาม ดังที่ ชวนพิศ จิตรจำนงค์ (2564) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า การปรับเปลี่ยนรูปแบบและเนื้อหาในข้างต้นเป็นเพียงการปรับในส่วนที่ไม่เป็นแก่นสำคัญของพิธีกรรมเท่านั้น เพราะชาวนาายังคงให้ความสำคัญและรักษาหัวใจของประเพณีการทำขวัญข้าวเอาไว้ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องพระแม่โพสพ การบูชาเทพแห่งธรรมชาติ การขอขมาแม่ธรณี การเซ่นสรวงบรรพบุรุษ การเรียกขวัญข้าวและขวัญชาวนา เป็นต้น ประเด็นนี้สอดคล้องกับการศึกษาของวรรณภา บัวทอง (2562) ในชุมชนชาวนอน จังหวัดพัทลุง ที่พบว่าชาวนายังคงยึดมั่นในความเชื่อที่ว่าหากไม่ทำพิธีบูชาแม่โพสพแล้ว จะทำให้ข้าวเสียหาย ผลผลิตไม่ดี จึงยังคงประกอบพิธีการบูชาอย่างเคร่งครัดเช่นเดิม แม้รูปแบบภายนอกอาจเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่เนื้อหาและความหมายยังคงเหมือนเดิม

นอกจากการปรับเปลี่ยนรายละเอียดพิธีกรรมแล้ว ลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งของประเพณีการทำขวัญข้าวในปัจจุบัน คือ การขยายขอบเขตการจัดงานให้ใหญ่ขึ้น โดยเชื่อมโยงเข้ากับการส่งเสริมการท่องเที่ยวและการสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน ดังตัวอย่างที่ อัญชลีพร กมลโรจน์ (2561) ศึกษาพบในอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีการจัดงานทำขวัญข้าวขึ้นเป็นประจำทุกปี โดยมีการขยายกิจกรรมให้ครอบคลุมทั้งตำบล มีทั้งพิธีบวงสรวงแบบดั้งเดิม ควบคู่ไปกับการจัดนิทรรศการให้ความรู้เกี่ยวกับข้าวและวิถีชาวนา การจัดแสดงและจำหน่ายสินค้าเกษตรอินทรีย์ รวมไปถึงการเปิดโอกาสให้นักท่องเที่ยวเข้าไปเรียนรู้และมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเกษตรด้วย ซึ่งช่วยสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนอีกทางหนึ่ง

ไม่เพียงจังหวัดนครปฐมเท่านั้น ในจังหวัดสุพรรณบุรี ก็มีความพยายามในการนำประเพณีการทำขวัญข้าวไปเชื่อมโยงกับการส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ-วัฒนธรรมเช่นกัน ดังที่ ทิพวรรณ สุขใจรุ่งวัฒนา (2564) ได้ศึกษาความสำเร็จของวิสาหกิจชุมชนในตำบลไผ่ขวาง อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี พบว่าการนำกิจกรรมการทำนาและประเพณีการทำขวัญข้าวมาเป็นจุดขายให้นักท่องเที่ยวเข้ามาเรียนรู้และสัมผัสวิถีชาวนาอย่างใกล้ชิด ทำให้ชาวนาสามารถเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตข้าว โดยการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ เช่น ข้าวกล้อง ข้าวสารบรรจุถุง เครื่องสำอางจากรำข้าว สบู่จากน้ำนม ข้าว เป็นต้น และนำไปจำหน่ายให้แก่ักท่องเที่ยวได้ในราคาที่สูงขึ้น ซึ่งช่วยเสริมรายได้ให้แก่ชุมชนอย่างมาก

ที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง คือ การนำเอาเทคโนโลยีและช่องทางการสื่อสารยุคใหม่มาใช้ในการถ่ายทอดองค์ความรู้และสืบสานประเพณีการทำขวัญข้าว งานศึกษาของ สายฝน เอกชัย (2560) พบกรณีตัวอย่างในจังหวัดยโสธร ซึ่งนักวิชาการท้องถิ่นได้ร่วมมือกับกลุ่มเยาวชน จัดทำสารคดีสั้นเพื่อบันทึกขั้นตอนและอธิบายความหมายของประเพณีการทำขวัญข้าว โดยเผยแพร่ผ่านช่องทางยูทูบและเพจเฟซบุ๊กของชุมชน ซึ่งกระตุ้นให้เยาวชนรุ่นใหม่สนใจประเพณีนี้มากขึ้น ต่อมาจึงได้พัฒนาเป็นบทเรียนออนไลน์เรื่องข้าวและวิถีชาวนา ที่สามารถเข้าถึงได้ทั้งจากในและนอกชุมชน กลายเป็นแหล่งเรียนรู้สำคัญในการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น

นอกจากนี้ ในพื้นที่ทางภาคเหนือ ก็เริ่มมีการนำเทคโนโลยีเสมือนจริง (Virtual Reality) มาใช้ในการสร้างพิพิธภัณฑ์เสมือนเกี่ยวกับประเพณีการทำขวัญข้าว ดังกรณีศึกษาของ (สุพจน์ แสงเงิน และ ชาคิต โชติอมรศักดิ์, 2562) ซึ่งได้พัฒนาพิพิธภัณฑ์ออนไลน์จำลองให้ผู้เข้าชมสามารถเดินชมและศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องใช้ในพิธี ข้าวพันธุ์พื้นเมือง และขั้นตอนการทำขวัญข้าวในรูปแบบของโลกเสมือน ทำให้เข้าถึงได้ง่ายเหมาะกับการเรียนรู้ของคนรุ่นใหม่ และช่วยเผยแพร่วัฒนธรรมท้องถิ่นออกไปในวงกว้าง

ของสังคมไทยอย่างหลากหลายแนวทาง ทั้งในแง่ของการปรับเนื้อหาพิธีกรรม การเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวและเศรษฐกิจชุมชน รวมไปถึงการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการสืบทอดองค์ความรู้ แม้ภายนอกจะดูเหมือนเป็นการเปลี่ยนแปลงไปจากรูปแบบดั้งเดิม แต่โดยเนื้อแท้แล้ว กลับเป็นความพยายามที่จะธำรงรักษาสาระสำคัญ คุณค่า และความหมายของประเพณีนี้เอาไว้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่

อย่างไรก็ดี การปรับตัวของประเพณีการทำขวัญข้าวก็มีความท้าทายบางประการที่ต้องคำนึงถึง ประการแรก คือ ความสมดุลระหว่างการอนุรักษ์แบบแผนดั้งเดิม กับการปรับประยุกต์ใหม่ ดังที่ (ธนพล ใจภักดี, 2562) ชี้ให้เห็นว่า หากมุ่งเน้นการปรับเปลี่ยนมากเกินไป อาจทำให้สูญเสียเอกลักษณ์อันเป็นหัวใจของประเพณีไปได้ ดังนั้นจึงต้องหาจุดสมดุลที่เหมาะสม ระหว่างการรักษาแก่นแท้กับการปรับให้เข้ากับยุคสมัย

ประการที่สอง คือ ความท้าทายในการสร้างการมีส่วนร่วมของคนรุ่นใหม่ ซึ่งอาจมีทัศนคติหรือความสนใจแตกต่างไปจากคนรุ่นพ่อแม่ปู่ย่าตายาย การสร้างช่องทางการเรียนรู้ที่หลากหลาย ทั้งในรูปแบบออนไลน์ ออฟไลน์ และการผสมผสานระหว่างสองรูปแบบ จะช่วยให้เข้าถึงคนรุ่นใหม่ได้มากขึ้น การสร้างพื้นที่ให้เยาวชนได้มีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้น จะทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ และอยากสืบสานประเพณีนี้ต่อไป (ชนมกานต์ กาญจนะโกศล, 2563)

ประการสุดท้าย คือ การเชื่อมโยงคุณค่าของประเพณีการทำขวัญข้าวกับประเด็นที่เป็นความท้าทายในปัจจุบัน เช่น ความมั่นคงทางอาหาร การเกษตรยั่งยืน การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เป็นต้น เนื่องจากแนวคิดและความเชื่อที่สะท้อนผ่านประเพณีการทำขวัญข้าว เช่น ความเคารพธรรมชาติ ความสัมพันธ์ที่ยั่งยืนระหว่างคนกับธรรมชาติ การพึ่งพากันในชุมชน เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนในโลกปัจจุบัน การชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงเหล่านี้ จะทำให้ประเพณีการทำขวัญข้าวไม่เพียงเป็นเรื่องของอดีต แต่ยังคงมีความหมายต่อสังคมสมัยใหม่ต่อไปได้ (ดุขฎี ทายตะคุ, 2560)

ท้ายสุดนี้ ประเพณีการทำขวัญข้าวคือมรดกทางวัฒนธรรมอันล้ำค่า ที่บรรพบุรุษได้ส่งสมภูมิปัญญา และสืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น แม้วิถีชีวิตชาวนาจะเปลี่ยนแปลงไปมากในยุคปัจจุบัน แต่คุณค่าหลักของประเพณีนี้ที่ว่าด้วย ความกตัญญูต่อธรรมชาติ ความเชื่อมั่นในพลังศรัทธา และความสามัคคีในชุมชน ยังคงเป็นสิ่งทรงคุณค่าและจำเป็นสำหรับสังคมไทยเสมอ หากผู้คนในสังคมร่วมแรงร่วมใจกันสืบสาน ปรับประยุกต์ และเชื่อมโยงประเพณีนี้กับคุณค่าในยุคสมัยใหม่ เชื่อว่าประเพณีการทำขวัญข้าวจะยังคงดำรงอยู่ และเป็นส่วนหนึ่งของวิถีวัฒนธรรมไทยสืบไป

การเปลี่ยนแปลงการรับรู้และมุมมองที่มีต่อประเพณีการทำขวัญข้าวในปัจจุบัน

ไม่เพียงแต่ตัวพิธีกรรมที่ปรับเปลี่ยนไปเท่านั้น แต่มุมมองและการรับรู้ที่มีต่อประเพณีการทำขวัญข้าวในปัจจุบันก็มีการเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยเฉพาะในกลุ่มคนรุ่นใหม่ซึ่งไม่ได้มีความผูกพันกับการทำนาโดยตรง

จากการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มกับคนในชุมชน พบว่ามีความเห็นที่แตกต่างหลากหลายเกี่ยวกับประเพณีการทำขวัญข้าว กลุ่มคนรุ่นเก่าโดยเฉพาะชาวนาที่ยังคงประกอบอาชีพทำนา มักมองการทำขวัญข้าวเป็นพิธีกรรมที่สำคัญและจำเป็น ต้องปฏิบัติสืบทอดต่อไป ไม่เช่นนั้นอาจส่งผลเสียต่อการทำนา เช่น ค่ำกล่าวของชายชาวนาสูงอายุ ที่ว่า

“ปีไหนไม่ได้ทำขวัญข้าว รู้สึกไม่สบายใจ กลัวพระแม่โพสพจะโกรธ ข้าวจะไม่งาม เรามีความเคารพศรัทธาในพระแม่โพสพมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย เราต้องทำขวัญข้าวสืบทอดไปเรื่อย ๆ เพื่อความสบายใจ” (สัมภาษณ์ชาวนา สุพรรณบุรี, 15 กันยายน 2564)

ในขณะที่กลุ่มคนรุ่นใหม่ โดยเฉพาะกลุ่มที่ไม่ได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีทั้งที่ยังคงเห็นคุณค่าของ ประเพณีการทำขวัญข้าว และบางส่วนเริ่มตั้งคำถามถึงความจำเป็นของพิธีกรรมดังกล่าว เช่นความเห็นของ นักศึกษาคนหนึ่งที่ว่า

“ผมไม่ค่อยเข้าใจเรื่องทำขวัญข้าวเท่าไร รู้แต่ว่าเป็นประเพณีที่เคยทำกันมา แต่สมัยนี้ที่บ้านก็ไม่ค่อย ได้ทำกันแล้ว ไม่รู้ว่าประเพณีนี้ยังมีความหมายอยู่หรือเปล่า บางทีอาจเป็นแค่พิธีกรรมที่สืบทอดกันมาโดย ไม่ได้คิดถึงเหตุผลก็ได้” (สัมภาษณ์นักศึกษา กรุงเทพฯ, 10 ตุลาคม 2564)

อย่างไรก็ตาม ยังมีเสียงสะท้อนจากคนรุ่นใหม่อีกส่วนหนึ่งที่เล็งเห็นคุณค่าของประเพณีการทำขวัญ ข้าว ไม่เพียงในฐานะพิธีกรรมความเชื่อเท่านั้น แต่มองว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สะท้อนวิถีชีวิตและภูมิ ปัญญาดั้งเดิม และยังสามารถสร้างคุณค่าใหม่ในมิติของการท่องเที่ยวและการสร้างรายได้ให้กับชุมชน

“แม้คนรุ่นใหม่จะไม่ได้ทำกันเองแล้ว แต่ผมว่าประเพณีทำขวัญข้าวก็ยังมีคุณค่านะ มันแสดงให้เห็น ถึงรากเหง้าของพวกเรา วิถีชีวิตของคนไทยที่ผูกพันกับการทำนามายาวนาน ถ้าปรับปรุงแบบให้เข้ากับยุคสมัย น่าจะช่วยดึงดูดคนรุ่นใหม่ให้สนใจประเพณีนี้ได้ อย่างบางชุมชนก็นำเอาประเพณีทำขวัญข้าวมาทำเป็นจุดขาย ทางการท่องเที่ยว ก็ถือเป็นแนวทางที่น่าสนใจ” (สัมภาษณ์นักท่องเที่ยวน เชียงราย, 20 พฤศจิกายน 2564)

จากข้อมูลข้างต้น จึงกล่าวได้ว่าการรับรู้ต่อประเพณีการทำขวัญข้าวในปัจจุบันมีความหลากหลายมาก ขึ้น ขึ้นอยู่กับช่วงวัยและความสัมพันธ์ที่มีต่อการทำนา ซึ่งสะท้อนความคิดเห็นที่แตกต่างกันไปตั้งแต่ผู้ที่ยังคง ศรัทธาอย่างแรงกล้า จนถึงผู้ที่เริ่มตั้งคำถามถึงความสำคัญ ไปจนถึงการมองเห็นคุณค่าในมิติใหม่ของการสืบ สานวัฒนธรรมและการสร้างมูลค่าเพิ่ม ความหลากหลายเช่นนี้เองที่เป็นปัจจัยสำคัญซึ่งกำหนดทิศทางของการ ปรับตัวและการคงอยู่ของประเพณีการทำขวัญข้าวในอนาคตต่อไป

ทิศทางและความท้าทายของประเพณีการทำขวัญข้าวในอนาคต

จากแนวโน้มที่ภาคเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาในประเทศไทยนับวันยังมีแรงงานลดลง ส่วนใหญ่จะมีการใช้เครื่องจักรทดแทนเพิ่มขึ้น อีกทั้งการขยายตัวของเมืองเข้าไปในพื้นที่เกษตรกรรม ประกอบ กับค่านิยมของคนรุ่นใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป คำถามสำคัญที่น่าพิจารณา คือ ประเพณีการทำขวัญข้าวจะยังมีที่ ทางในสังคมไทยต่อไปในอนาคตหรือไม่

จากการศึกษาข้างต้น ผู้เขียนมองว่าแม้วิถีการผลิตและวัฒนธรรมการทำนาจะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม แต่ประเพณีการทำขวัญข้าวก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ เห็นได้จากความพยายามในการอนุรักษ์และปรับปรุงยุคต่อ ประเพณีนี้ให้สอดคล้องกับบริบทในปัจจุบัน ทั้งการสืบทอดในระดับครัวเรือน การจัดงานเทศกาลในระดับ ชุมชน และการนำมาต่อยอดเป็นจุดขายทางการท่องเที่ยว สะท้อนให้เห็นศักยภาพในการปรับตัว แต่ใน ขณะเดียวกันก็มีความท้าทายที่สำคัญหลายประการ

ความท้าทายแรก คือการสืบทอดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประเพณีการทำขวัญข้าวให้แก่คนรุ่นหลัง โดยเฉพาะการสื่อสารความหมาย คุณค่า และองค์ความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมให้กับเยาวชนที่ไม่ได้สัมผัสกับวิถี ชีวิตการทำนาโดยตรง ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายภาคส่วน ทั้งในระบบการศึกษา สถาบันทางศาสนา หรือแม้แต่ในระดับครอบครัวเอง ในการร่วมกันถ่ายทอดประเพณีอันทรงคุณค่านี้

ความท้าทายที่สอง คือการปรับปรุงแบบและเนื้อหาให้สอดคล้องกับยุคสมัย เช่น การสรุปย่อพิธีกรรม ให้กระชับ การปรับบทสวดให้เข้าใจง่ายขึ้น หรือใช้สื่อดิจิทัลในการนำเสนอ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันก็ต้อง รักษาแก่นแท้ของประเพณีไว้ ไม่ให้ถูกผลัดออกไปจากความเป็นพิธีกรรมทางความเชื่อ กลายเป็นเพียงการ แสดงเพื่อความบันเทิงหรือจุดขายทางการตลาด

ความท้าทายที่สาม คือการเชื่อมโยงประเพณีการทำขวัญข้าวกับประเด็นร่วมสมัย เช่น การตระหนักถึงความมั่นคงทางอาหาร การอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นต้น ซึ่งจะช่วยทำให้ประเพณีนี้ไม่ใช่เป็นเพียงเรื่องของอดีต แต่ยังมีคุณูปการสำคัญต่อสังคมในปัจจุบันและอนาคต

ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย หากภาคส่วนต่าง ๆ ร่วมมือกันรับมือกับความท้าทายดังที่กล่าวมา พร้อมทั้งชี้ให้เห็นถึงความหมายและบทบาทใหม่ของประเพณีการทำขวัญข้าวที่ปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย อีกทั้งนำมาเชื่อมโยงกับคุณค่าและภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็น ความกตัญญูต่อธรรมชาติ การเคารพผู้อาวุโส ความสามัคคีในชุมชน เศรษฐกิจพอเพียง ฯลฯ เมื่อนั้นประเพณีการทำขวัญข้าว จึงจะไม่ใช่เป็นเพียงพิธีกรรมในอดีต แต่จะกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนไทย ที่จะดำรงอยู่คู่บ้านคู่เมืองสืบไป

สรุป

บทความนี้ได้ศึกษาเรื่อง การปรับตัวของประเพณีการทำขวัญข้าวในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย ผ่านการทบทวนวรรณกรรมในเชิงประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา ประกอบกับการลงพื้นที่ภาคสนามในชุมชนเกษตรกรรมของไทยหลายแห่ง จากการศึกษาพบว่า ประเพณีการทำขวัญข้าวซึ่งเดิมเป็นพิธีกรรมที่สำคัญยิ่งของสังคมชาวนา มีบทบาทหน้าที่เพื่ออ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพิ่มขวัญและกำลังใจให้แก่ชาวนา และบำรุงรักษาผลผลิตทางการเกษตร อย่างไรก็ตาม เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ที่มีการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างการผลิตในภาคเกษตร การลดลงของแรงงานในภาคการเกษตร รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของสังคมโดยรวม ทำให้ประเพณีการทำขวัญข้าวได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบและหน้าที่ไปด้วย การศึกษาภาคสนามชี้ให้เห็นถึงการปรับตัวที่หลากหลาย ทั้งในแง่ของการปรับเนื้อหาพิธีกรรมให้สอดคล้องกับสภาพสังคม การขยายงานทำขวัญข้าวจากระดับครัวเรือนมาเป็นระดับชุมชนหรือตำบล ตลอดจนการเพิ่มหน้าที่เพื่อสนับสนุนการสืบสานวัฒนธรรมและส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงประเพณี นอกจากนี้ยังพบว่ามุมมองและการรับรู้ของผู้คนต่อประเพณีการทำขวัญข้าวก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่เห็นเป็นพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ กลายเป็นทัศนะที่หลากหลาย ตั้งแต่การตั้งคำถามถึงความจำเป็น ไปจนถึงการเล็งเห็นคุณค่าใหม่ในเชิงสังคมและเศรษฐกิจ ผลจากการศึกษานี้ ชี้ให้เห็นพลวัตของประเพณีการทำขวัญข้าวที่สามารถปรับตัวและดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย การปรับเปลี่ยนดังกล่าวเกิดขึ้นทั้งในระดับเนื้อหา รูปแบบ หน้าที่ ตลอดจนการรับรู้ของผู้คนในสังคม ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาและการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ในการรักษาแก่นแท้บางส่วนของประเพณีไว้ และนำมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับความต้องการของยุคสมัย อย่างไรก็ตาม ประเพณีการทำขวัญข้าวก็ยังคงเผชิญกับความท้าทายที่สำคัญหลายประการ ทั้งการสืบทอดให้แก่คนรุ่นใหม่ การปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัยโดยไม่ทิ้งแก่นแท้ของประเพณี ตลอดจนความพยายามในการเชื่อมโยงประเพณีการทำขวัญข้าวกับคุณค่าและประเด็นร่วมสมัยอื่น ๆ ในสังคม สิ่งเหล่านี้ล้วนเรียกร้องการมีส่วนร่วมของชุมชน นักวิชาการ ภาครัฐ และภาคประชาสังคม ในการร่วมกันคิดและจัดการอย่างสร้างสรรค์ เพื่อสานต่อประเพณีการทำขวัญข้าว ให้ดำรงอยู่อย่างมีความหมาย และเป็นส่วนหนึ่งของอัตลักษณ์และวิถีชีวิตของคนไทยต่อไปในอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- กิตติศักดิ์ ธีระเวชเจริญชัย. (2561). พิธีกรรมข้าวไทย: การจัดการทรัพยากรและภูมิปัญญาท้องถิ่น. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่, 10(1), 99-119.
- ทรงเดช ชัยชนะ. (2558). วิถีชาวนา: การเปลี่ยนแปลงของการผลิตข้าวภาคกลางในศตวรรษที่ 21. วิทยาลัยการจัดการ มหาวิทยาลัยมหิดล.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). ข้าว ชวนา และรัฐ. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคม ครั้งที่ 5. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พัชรินทร์ ลาภานันท์. (2554). ประเพณีการทำขวัญข้าวในภาคอีสาน: ความเชื่อ พิธีกรรม และการสืบทอด. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- มณีนัย ทองอยู่. (2520). ประเพณีการทำนาในภาคกลาง. โครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวและการทำขวัญข้าว. สืบค้น 8 ธันวาคม 2566, จาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_9667
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2535). การเปลี่ยนแปลงสังคมชานาอีสาน พ.ศ.2495-2535. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2555). ขวัญข้าว. สืบค้น 12 ธันวาคม 2566, จาก <https://www.saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=10&chap=1&page=t10-1-infodetail05.html>
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2563). การสำรวจภาวะการทำงานของประชากร ไตรมาส 3 พ.ศ. 2563. สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2530). ขวัญข้าวลาว. ศิลปวัฒนธรรม, 8(10), 138-144.
- อุดม หนูทอง. (2539). พระแม่โพสพ: มนต์ขลังแห่งผืนนาและต้นกล้า. เคล็ดไทย.
- ชนม์กานต์ กาญจนะโภคิน. (2563). แนวทางการสร้างการมีส่วนร่วมของเยาวชนในการอนุรักษ์ประเพณีการทำขวัญข้าว. วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา, 12(1), 45-58.
- ดุขฎิ ทายตะคุ. (2560). ประเพณีการทำขวัญข้าวในฐานะภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 29(2), 101-112.
- ทิพวรรณ สุขใจรุ่งวัฒนา. (2564). การเชื่อมโยงประเพณีการทำขวัญข้าวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ-วัฒนธรรม: กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนในอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี, 14(1), 210-225.
- ธนพล ใจภักดี. (2562). ความสมดุลระหว่างการอนุรักษ์และการปรับปรุงยุค: กรณีศึกษาประเพณีการทำขวัญข้าวในอีสาน. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 38(1), 154-168.
- สายฝน เอกชัย. (2560). การใช้สื่อดิจิทัลเพื่อสืบสานประเพณีการทำขวัญข้าว ในอำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดยโสธร. วารสารศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 9(2), 64-79.
- สุภาพร คงศิริรัตน์. (2563). วิถีชาวนาไทยในปัจจุบัน: ความเปลี่ยนแปลงของประเพณีการทำขวัญข้าวในชุมชนภาคกลาง. วารสารร่มพญา มหาวิทยาลัยเกริก, 38(2), 89-104.